

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 808.-083-55

Ірина Кочан

Львівський національний університет ім. Івана Франка

СКЛАДНІ ТЕРМІНИ З ПОСТПОЗИЦІЙНИМИ КОМПОНЕНТАМИ -від, -вод, -хід, -ход У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (щодо нормалізації)

© Кочан І., 2007

У статті розглянуто терміни з кінцевими компонентами *-від, -вод, -хід, -ход*, виписані із загальномовних та термінологічних словників. З'ясовано їхнє значення, зазначено потребу нормалізації таких лексем та доцільності їх уживання.

This article analyses terms with terminal components *-від, -вод, -хід, -ход*, which were extracted from common lingual and terminological dictionaries. There are found out their meanings, the need of such lexemes normalization and necessity of their use is denoted.

Мова – показник інтелектуальності народу, його духовного життя. Усі досягнення науки й техніки знаходять своє відображення в мові. Тому дуже важливо проникнути в таємниці мови, надра її законів, в особливості творення слів.

Жодному народові, який усвідомлює себе як націю, ніколи не було байдуже, в якому стані перебуває його мова, як вона розвивається. Розширення функцій української мови висунуло на порядок денний з'ясування структурних та словотвірних особливостей мови, співвідношень між формою вираження та змістом слів.

У пропонованій розвідці розглянено слова з кінцевими компонентами *-від, -вод; -хід, -ход* в українській мові за даними загальномовних та термінологічних словників з метою виявити їхній статус, варіантність чи самостійність задекларованих морфем, їх участь у творенні словотвірних моделей та типів.

Морфемна структура складних слів характеризується за двома ознаками: кількістю морфем та кількістю коренів у слові. Як і будь-яке слово в мові, складне слово також певна цілісність. На противагу простому слову, складне не допускає вставляння інших одиниць між компонентами, їх переставляння, і має ознаки синтаксичної та структурної цілісності. За словами Е. Бенвеніста, «слід розглядати складні імена не як морфологічні типи, а як синтаксичні структури. Кожен тип складних імен слід вивчати як трансформацію будь-якого типу синтаксично вільного висловлювання» [2, с. 241]. Ознаки розмежування складного слова і словосполучення: 1) ціліснооформленість; 2) семантична цілісність; 3) співвіднесеність зі словосполученням.

Суперечка в мовознавстві триває з приводу таких морфем, як *-граф, -лог, -тек(а), -скоп* тощо. Одні вчені (М. Шанський) пропонують інтерпретувати їх як суфікси, інші (Н. Клименко) – як корені. Р. Сафін подібним морфемам надає статус радиксоїдів. На його думку, вони є а) зв'язаними морфемами особливого типу; б) можуть приєднувати до себе афікси; в) вживаються лише у поєднанні з іншими афіксальними чи кореневими морфемами; г) мають індивідуальне лексичне значення; д) узагальнювальне значення, властиве афіксам. Тому у препозиції їх слід вважати префіксальними радиксоїдами, а в постпозиції – афіксальними, в медіальному положенні –

медіальними радикасами. Отже, учений робить висновок, що описані одиниці є морфемами перехідного типу. Вони одночасно функціонують як кореневі, так і афіксальні морфеми. [8, с. 48–64].

Аналогічний погляд переносять на слова на зразок *вертоліт, міномет, електрохід, рукопис* і под. Так, В. Григор'єв вважає, що ці слова утворені не складанням, а афіксацією [4]. Він стверджує, що «неможливо співвіднести з конкретними словосполученнями утворення, другим компонентом яких є *-вод, -від, -носець, -подібний*» тощо. Аналогічної думки дотримується і Г. Винокур, який також говорить, що складні слова з компонентом *-вод* неможливо співвіднести з конкретним словосполученням [3, с. 46].

У монографії «Словотвір сучасної української мови» зазначено, що «системність словотвору визначається не лише аналізом чисто структурних словотвірних закономірностей, а й урахуванням внутрішніх семантичних сторін словотвірних типів, оскільки похідне слово має дві сторони – структурну і семантичну» [9, с. 13].

Тенденція до спеціалізації словотворчих засобів була характерна для української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідники правильно зазначають, що центральним процесом, що пронизує словотворення, був процес усунення дублетності та спеціалізація словотворчих засобів. Процес спеціалізації полягає в тому, що 1) відбувається чіткий розподіл зв'язків твірних основ зі словотворчими засобами; 2) стандартизуються значення словотворчих типів; 3) посилюється тенденція до усунення дублетів.

Кореневі компоненти *-від- (-вод-)* уживаються як у препозиційній, так і постпозиційній частинах слова, порівняймо: *водомір, водоликувальний, водосховище* і *кукурудзовод, ляльковод, вуглевод, верховод, коновод, газовод*. Уже з першого погляду видно, що це омонімічні компоненти, які позначають різні поняття, у препозиції здебільшого зберігається значення «вода», у постпозиції – це скорочення від слова «водити».

У монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» [9, с. 41] постпозиційний компонент *-вод* трактується як дієслівна основа, яка може приєднуватися до іменникових основ. Пояснюється це тим, що в основі таких складних слів лежить словосполучення, описуване граматичною категорією «перехідне дієслово + іменник у знахідному відмінку»: *водити екскурсію – екскурсавод*. У словотвірчій структурі складного слова спостерігаємо перетворення таких словосполучень: змінюється порядок розташування елементів, змінюються граматичні категорії компонентів словосполучення (так, у *синтагмі* «водити екскурсію» іменник позначає не істоту жіночого роду, а створений на його основі композит – позначає істоту чоловічого роду), у новому акцентуаційному утворенні й оформленні складного слова з одним головним наголосом [9, с. 318–319]. Проте саме в цих перетвореннях з'являються передумови для зближення других усічених основ складного слова з суфіксами. Відомо, що будь-яке складне слово в мові повинно набути вже наявних у ній граматичних категорій тієї чи іншої частини мови. Усічена основа другого слова повторюється в різних словах, що мають єдині граматичні категорії зі спільним словотворчим значенням [Там само].

На думку В. Д. Аракіна, суфіксами ці частини стають у тому випадку, коли складне слово не розгортається в аналогічні словосполучення [1, с. 107–118]. Є. А. Карпіловська вважає, що це суфіксоїди, оскільки вони «здатні виражати власне значення та 2) займати в основі слова кінцеву позицію» [5, с. 175].

В сучасній українській мові словники подають такі лексеми з компонентами *-від*: *бензопровід, водовід, водовідвід, воловід, газопровід, гниловід, громовідвід, димовідвід, димпровід, електропровід, звукоупровід, насіннепровід, нафтопровід, паливопровід, паровідвід, повітропровід, правовід, пульповід, родовід, самовідвід, сечовід, сім'япровід, слововідвід, сміттєпровід, трубопровід, умовивід, хвилевід, чистовід, шламопровід, шляхопровід, яйцепровід* тощо. Усього 45 слів-термінів. А з компонентом *-вод* – 30: *буряковод, вагоновод, верховод, вівцевод, вуглевод, голубовод, груповод, дичковод, діловод, екскурсавод, коновод, кукурудзовод, лиховод, лісовод, ляльковод, парниковод, плотовод, полевод, рибовод, рисовод, собаковод, хоровод, цитрусовод, часвод* тощо.

У нових словниках уже маємо: *гниловід, голковід, коновід, насінневід, повітровід, радіохвилевід, мертвовід; гріховод, звіровод, каучуковод, класовод, колоновод, насінневод, плодовод, повітровод, просовод, свиновод, світловод, сміттєвод, старчовод, устрицевод* (КГСУМ, с. 155).

Більшість із перелічених слів базується на простих словах, порівняймо: *супровід* – *звукосупровід*, *привод* – *електропривод*, *провід* – *теплопровід*, *водопровід*, *шляхопровід*, *нафтопровід* та ін.

Частина слів з компонентом **-вод** позначає особу, яка займається тим, на що вказує перша частина слова: *вагоновод* – водій трамвая (СУМ, I, с. 275), *вівцевод* – те саме, що й *вівчар* (!), той, хто займається вівчарством (СУМ, I, с. 550); *верховод* – впливова людина, що відіграє керівну роль у певному середовищі, у своєму оточенні (СУМ, I, с. 336); *буряковод* – те саме, що й *буряківник* (!), фахівець у галузі вирощування буряків (СУМ, I, с. 263); *голубовод* – той, хто розводить, тримає голубів, *голубар* (!), фахівець з голубівництва (СУМ, II, с. 119); *дичковод* – фахівець-садівник, який вирощує дички (СУМ, II, с. 292), *діловод* – службовець, який веде справи канцелярії (СУМ, II, с. 306), *екскурсовод* – людина, що показує екскурсантам визначні місця, експонати музею, виставки, даючи при цьому необхідні пояснення (СУМ, II, с. 461); *плодовод* – фахівець з плодівництва (СУМ, IV, с. 72); *парниковод* – те саме, що *парникар* (!), фахівець, який веде парникове господарство (СУМ, IV, с. 591), *плотовод* – те саме, що й *плотогон* – робітник, що сплавляє плоти (СУМ, IV, с. 592), *чаєвод* – те саме, що й *чайвник* (!) – особа, яка вирощує чай, фахівець із чайництва (СУМ, IX, с. 264); *рибовод* – фахівець з рибництва (СУМ, VIII, с. 529), *рисовод* – той, хто вирощує рис, рисівник (!) (СУМ, VIII, с. 540); *цитрусовод* – те саме, що й *цитрусівник* (!), фахівець з цитрусівництва (СУМ, IX, с. 221); *кукурудзовод* – те саме, що й *кукурудзівник* (!), фахівець із кукурудзівництва (СУМ, IV, с. 388); *ляльковод* – те саме, що й *ляльковик* – артист, який керує ляльками у ляльковому театрі (СУМ, IV, с. 579); *коновод* – той, хто краде коней (СУМ, IV, с. 262); *лісовод* – те саме, що й *лісівник* (!) – фахівець із лісівництва (СУМ, IV, с. 523) тощо. Аналогічно: *класовод*, *собаковод*, *груповод*, *полевод* тощо.

Лише слово *вуглевод* має цілком інакше значення – дуже поширена в природі група органічних сполук, що складається з вуглецю, кисню та водню, потрібних для життєдіяльності тварин і рослин (СУМ, I, с. 779) та слово *верховод* – позначає дрібну прісноводну рибу родини корошових, малоцінна як промислова (СУМ, I, с. 757).

Окремі лексеми мають розмовний характер і не належать до термінів, порівняймо: *гріховод*(а) – той, хто порушує правила моралі або взагалі прийняті правила співжиття (ВТССУМ, 198); *старчовод* – той, хто супроводжує старця і *знев.* про бідну людину, бідного хлопця (ВТССУМ, с. 1190)

Окремо стоїть слово *хоровод* – досить поширений старовинний переважно слов'янський масовий народний танець, учасники якого ходять по колу з піснями, виконуючи певні рухи, підпорядковані драматичній дії; танок (СУМ, XI, с. 127).

Слова на **-від** позначають «засіб, що проводить (веде) те, на що вказує перша частина слова»: *сечовід* – трубчаста протока нирки людини й хребетних тварин, яка виводить сечу до сечового міхура (СУМ, IX, с. 152); *хвилевід* – металева трубка або діелектричний стержень з трубою, що служить для передачі радіохвиль на коротку відстань (СУМ, IX, с. 36); *пульповід* – трубопровід для перекачування пульпи (СУМ, VIII, с. 387). Окремі слова з цим компонентом позначають якусь поверхню, причім сума значень компонентів не дорівнює значенню терміна, порівняймо: *гниловід* – гниле болото (СУМ, II, с. 93), *мертвовід* – стояча вода (СУМ, IV, с. 681).

Основна маса складних слів з компонентом **-від** базується на основі слів *вивід*, *відвід*, *провід*: *умовивід*, *слововивід*; *паровідвід*, *димовідвід*; *водопровід*, *бензопровід*, *нафтопровід*, *димопровід*, *електропровід*, *повітропровід*, *пали провід*, *паропровід*, *пульпопровід*, *яйцепровід*, *шляхопровід*, *насіннепровід*, *нафтопровід*, *трубопровід*, *теплопровід*, *сміттепровід* і т. ін. Слова з компонентом *вивід* позначають те, що виводиться на основі того, на що вказує перша частина слова. Порівняймо: *умовивід* – логічна дія, за допомогою якої з одного або частіше з кількох суджень виводиться нове судження (СУМ, X, с. 442); *слововивід* – заст. 1) деривація; 2) слово, 3) фраза (СУМ, IX, с. 372).

Серед слів на **-відвід** домінує значення «пристрій, який відводить те, на що вказує перша частина слова», наприклад: *паровідвід* – пристрій для відведення пари (СУМ, IV, с. 73); *димовідвід* – пристрій, який служить для відведення диму (СУМ, II, с. 278); *гromовідвід* – пристрій для захисту будинків від руйнівної блискавки (СУМ, II, с. 176); *самовідвід* – відхилення своєї кандидатури від висунення на яку-небудь посаду з умотивуванням відмови (СУМ, IX, с. 309), що, по суті, уточнює дію за значенням «відвести» тощо.

Серед слів на **-провід** домінує значення «пристрій для проведення того, на що вказує перша частина композитів». Наприклад: *бензопровід* – трубка для проведення бензину до карбюратора в автомашині (СУМ, I, с. 157); *димопровід* – трубка для проходу диму, *димохід* (!) (СУМ, II, с. 278);

електропровід – провід для передачі електричного струму (СУМ, II, с. 472); *паропровід* – трубопровід, по якому проходить пара (СУМ, IV, с. 75).

Зі значення «система, сукупність чогось» виступають терміни *газопровід*, *трубопровід*, *теплопровід*, *повітропровід*. Порівняймо: *газопровід* – система газопроводів і допоміжних споруд для транспортування та розподілу газу (СУМ, II, с. 15), *теплопровід* – сукупність труб, нагнітальних установок і т. ін. для переміщення гарячої води або пари від теплоелектроцентралі до споживачів (СУМ, X, с. 81); *трубопровід* – система щільно з'єднаних труб і арматури для переміщення на віддаль рідин, газів, сипучих тіл тощо (СУМ, X, с. 291).

Окремо стоїть слово *насіннепровід*, бо це вже частина механізму – сівалки, яка служить для подавання насіння із висівного апарату в сошники (СУМ, V, с. 188) та *шляхопровід*, бо це міст, розташований над дорогою в місці її перетину з іншою дорогою або над яром, ущелиною (СУМ, IX, с. 496).

Певне уточнення напрямку проведення має слово *сміттєпровід* – вертикальний канал у стіні будинку, що ним видаляють на нижній поверх чи в підвал у центральний сміттєзбірник побутове сміття з квартир багатопверхових будинків (СУМ, IX, с. 408).

Серед слів на *-від* виділяються також номінації *родовід* і *правовід*. По-перше, обидва слова багатозначні, що загалом не характерно для складних слів з цим компонентом, і, по-друге, мають деяку відмінність у значенні порівняно з розглянутими. Зіставмо: *правовід* – 1) те саме, що й правознавець (фахівець із правознавства); 2) *іст.* у царській Росії вихованець училища правознавства – привілейованої вищої школи для аристократичної молоді (СУМ, VIII, с. 507); *родовід* – 1) походження, послідовність, історія поколінь певного роду; 2) дані про походження якої-небудь рослини або тварини; 3) *перен.* історія створення, виникнення, появи чого-небудь (СУМ, VIII, с. 597).

Отже, як бачимо, значення слів з компонентами *-від*, *-вод* диференціюються і не накладаються. Однак спостерігаємо в окремих випадках варіанти з одним компонентом: *паровідвід* – *паропровід*, *пульповід* – *пульпопровід* чи різними: *дідовод* – *дідовід* – поводитир у незрячих (СУМ, II, с. 299). Це дає підстави стверджувати, що компоненти *-від*, *-вод* різні. Це не є варіанти того самого компонента. Окрім того, слова на *-вод* здебільшого штучні, скальковані з російської мови, сьогодні поступово занепадають, бо мають дуже гарні однослівні національні відповідники: *буряківник*, *вівчар*, *голубівник* (*голубар*), *парникар*, *плотогон* (*плотівник*), *чайвник*, *рибівник* (*рибар*), *рисівник*, *цитрусівник*, *кукурудзівник*, *ляльківник* (*лялькар*), *лісівник* тощо. Аналогічно: *собаківник*, *полівник*. А деякі передаються за допомогою словосполучень: *водій трамвая*; *фахівець з...*

Поширені сьогодні лексеми: *діловод*, *екскурсовод*, *вуглевод*, *верховод*, *хоровод*.

Композитів з компонентом *-хід* є 20: *атомохід*, *димохід*, *всюдихід*, *кригохід*, *культпохід*, *льодохід*, *місяцехід*, *паротеплохід*, *пісохід*, *планетохід*, *плотохід*, *рибохід*, *самохід*, *селенохід*, *снігохід*, *стравохід*, *теплохід*, *тихохід*, *турбохід*, *швидкохід* тощо. З компонентом *-ход* зафіксоване лише одне слово *скороход* і *сноход(а)*. «Кореневий словник» Є. Карпіловської вже містить: *бистрохід*, *болотохід*, *винохід*, *газохід*, *електрохід*, *марсохід*, *схилохід*, *агіттеплохід* (КГСУМ, с. 881). Деякі з цих термінів поєднуються у складені композити, напр.: *теплохід-криголам*, *усюдихід-тягач*

За своїм значенням ці слова можна поділити на такі групи:

1) **назви пристроїв, споруд, машин** (12). Наприклад: *атомохід* – пароплав, двигуни якого працюють на атомній енергії (СУМ, I, с. 71), *всюдихід* – автомобіль, який легко переборює різні шляхові перешкоди, маючи гусеничний або напівгусеничний хід (СУМ, I, с. 771); *місяцехід* – самохідний апарат для дослідження поверхні Місяця (СУМ, IV, с. 753); *паротеплохід* – судно, що має теплову машину і дизельний двигун (СУМ, VI, с. 76); *планетохід* – машина, призначена для пересування на інших (поза Землею) планетах (СУМ, VI, с. 562); *плотохід* – пристрій, що дозволяє пропускати плоти через греблю, не порушуючи її роботи (СУМ, VI, с. 593); *рибохід* – споруда, що забезпечує самостійний прохід риби через перешкоди (СУМ, VIII, с. 530); *самохід* – назва деяких машин і транспортних засобів із власною тягою (ВТССУМ, с. 1102); *теплохід* – морське або річкове судно, що рухається за допомогою двигунів внутрішнього згоряння (ВТССУМ, 1240); *тихохід* – про пароплав, літак, що має невелику швидкість (ВТССУМ, с. 1248) тощо.

2) **назви частини від якоїсь системи**, наприклад: *димохід* – димар, а також канал з вогнетривкого матеріалу для виходу диму з печі в димар (ВТССУМ, с. 221); *стравохід* – трубко-подібна частина травного тракту в людини і багатьох безхребетних тварин, що сполучає ротову порожнину зі шлунком і служить для проведення їжі в шлунок (ВТССУМ, с. 1202);

3) **назви процесів**, наприклад: *льодохід* – рух льоду за течією річки під час її скресання (СУМ, IV, с. 584); *самохід* – автоматичний рух машини чи її частини (ВТССУМ, с. 1102);

4) **назви істот**, наприклад: *пішохід* – той, хто йде пішки (ВТССУМ, 791); *швидкохід* – той, хто швидко й легко ходить (ВТССУМ, с. 1392); *тихохід* – безхребетна тварина (до 1 мм завдовжки), поширена в прісних і морських водах усіх частин світу, здатна витримувати тривале висихання (ВТССУМ, с. 1248).

Серед розглянутих композитів два полісемні й один омонімний. Порівняймо: *самохід* – 1) назва деяких машин з транспортних засобів із власною тягою; 2) гармата на танковому шасі з власною тягою; 3) автоматичний рух машин (ВТССУМ, с. 1102) *скороход* 1) той, хто швидко ходить // спортсмен із швидкісної ходьби, бігун (на лижах, ковзанах і т. ін.) // у давнину слуга, що біг перед екіпажем володаря, а також гонець, посильний; 2) робітник, що проходить швидкісним методом; 3) тільки *мн. фолькл.* чарівні чоботи, які швидко переносять на велику відстань того, хто їх взуває (ВТССУМ, с. 1141).

Слово *пішохід* має омонім. Перше слово позначає того, хто йде пішки, а друге – тротуар.

У синонімічні відношення вступають між собою терміни *криголам* – *льодохід*, *місяцехід* – *селенохід*, *планетохід*. Своєю чергою *планетохід* є синонімом і до *марсохід* тощо. В антонімічні відношення увійшли слова: *швидкохід* (той, хто швидко й легко ходить) – *тихохід* (про того, хто поволі, неквапливо рухається).

Аналізовані слова утворено переважно способом складання за допомогою сполучних елементів *-о-*, *-е-*.

Отже, у результаті аналізу термінів з кінцевими компонентами *-від*, *-вод*, *-хід*, *-ход* ми дійшли таких висновків: компоненти *-від*, *-вод* різняться не лише фонематично й фонетично, а й значеннєво. Накладання значень спостерігається не завжди, Виникли варіанти, що засвідчує процес нормалізації таких слів. Терміни з постпозиційним *-вод*, які позначали осіб і здебільшого є кальками російськомовних моделей, поступово занепадають і знаходять національні однослівні відповідники. Серед лексем на *-хід*, *-ход* переважають перші, з другим компонентом словники подають лише одне слово, яке, очевидно, теж з часом зникне як російськомовна калька.

Терміни з *-вод* позначають переважно осіб, а з *-від* – пристрої, прилади. З *-хід* – пристрої, частини систем, процеси і деколи – осіб. Для цієї моделі термінів характерні часткові парадигматичні відношення.

За своїм статусом ці компоненти – суфіксоїди, оскільки композити, до яких вони увійшли, втратили зв'язок з вихідними словами. Однак сьогодні такі словотвірні моделі не відзначаються високим ступенем продуктивності.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В. т. Бусола. – Київ – Ірпінь: Перун, 2001. – 1425 с.; *КГСУМ* – Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник словник української мови. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. – 910 с.; *СУМ* – Словник української мови в 11-ти тт. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

1. Аракин В. Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1959. – № 4. – С. 107–118. 2. Бенвенист Э. Синтаксические основы именного сложения // Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 241–256. 3. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. – т. 5. – М., 1939. – 4. – С. 3–54. 4. Григорьев В. П. О границах между словосложением и аффиксацией // Вопросы языкознания. – 1956. – № 4. – С. 38–50. 5. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999 – 298 с. 6. Клименко Н. Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова української літературної мови. – К., 1975. – 208 с. 7. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с. 8. Сафин Р. Статус морфем типа *-граф*, *-лог* // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж. – 1974. – С. 48–64. 9. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – 406 с.